

Morfologie

Morfologie (tvarosloví) – jazykovědná disciplína, součást gramatiky (spolu se syntaxí)

Členění:

- a) formální** morfologie
- b) funkční (sémantická)** morfologie

Morfonologie

alternace vokalické

alternace konsonantické

Základní pojmy:

Morfém

Morf

Typy morfů (podle významu, který vyjadřují)

1. kořeny
2. afíxy
 - prefix
 - sufix
 - postfix
 - interfix

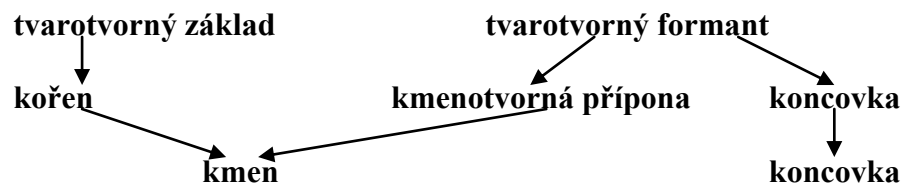
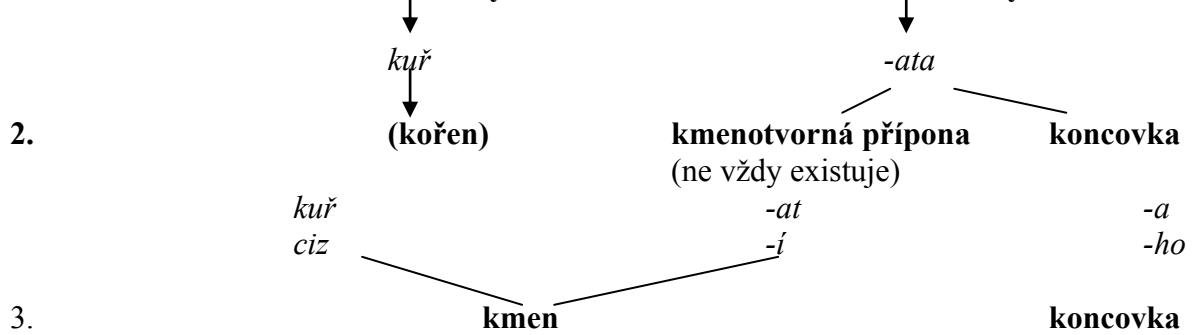
Morfologická homonymie

Morfologická synonymie

Tvar slova (formální morfologie) = morfologické slovo

Stavba tvaru slova (nezaměňovat se **slovotvorným rozbořem** nebo **s rozbořem stavby slova**)

Stavba tvaru slova: tvarotvorný základ

pojem **kmen** je důležitý u sloves (kmen přítomný *nes -e*, tj. od 3. os. sg. ind. prézenta, kmen minulý *nes -l*, po odtržení koncovek přičestí *l-ového*)

Paradigma – soubor všech gramatických tvarů daného slova (*škola, školy, ...*), paradigmata (nominální a verbální jsou realizacemi určitých gr. kategorií)

Vzorové paradigma – typické paradigma (vzor není ml. kategorie)

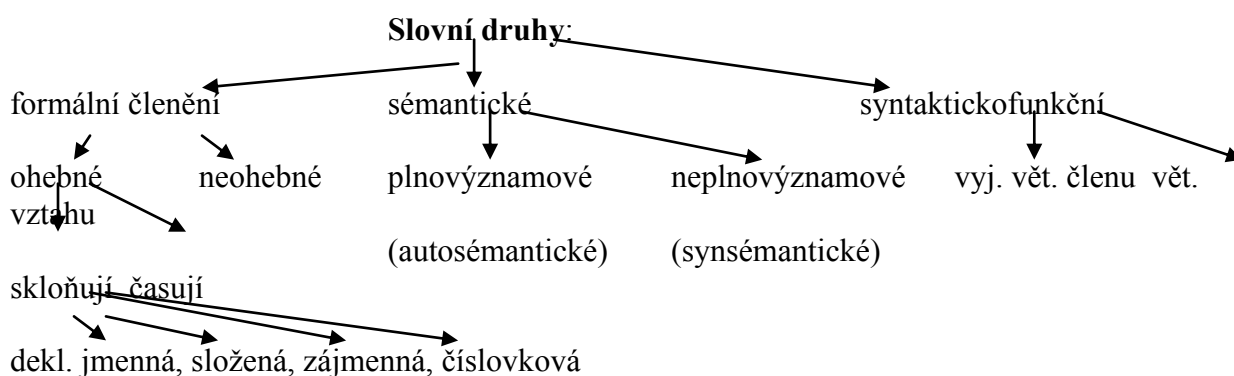
Gramatická kategorie: (funkční tvarosloví)

- vyššího a nižšího řádu
- slovní druhy kategorie jmen a sloves (uved')

2 stránky gr. kategorie:

a) **gr. význam:** jeho obsahem jsou různé **vztahy mezi slovy, nebo vztahy na úrovni věty** (*kat. osoby vyj. vztahy mezi mluvčím-adresátem-nezúč. osobou*)

b) **gr. forma:** souhrn určitých prostředků – omezené, závazné pro vyjádření gr. významu (*kat. osoby je vyjádřena souborem osobních koncovek*)

Plnovýznamové: substantiva, adjektiva, verba, adverbia, (číslovky, zájmena, mnohá citoslovce- napodobující zvuky (bum), naznačující prožitky (ach), navaz. kontakt (nate, halo). Některé jednotlivé výrazy plnov. nejsou, např. pomocné sl. být, bývat, stát/stávat se.

Neplnovýznamová: předložky, spojky, částice

Jsou samostatným větným členem: substantiva, adjektiva, verba, adverbia, pronomina, numeralia, ojediněle citoslovce

Nejsou samostatným vět. členem: předložky

Nejsou větným členem: spojky, částice, většina citoslovcí

Podle společných rysů se dají slovní druhy dělit:

1. **základní:** substantiva, adjektiva, verba, adverbia
2. **nástavbové:** pronomina, numeralia, citoslovce
3. **nesamostatné:** předložky, spojky, částice

Přechodný slovnědruhový charakter některých slov:

způsobeno kombinací různých kritérií (někdy se kříží, někdy jdou proti sobě)

každý – morf. adjektivum, sémanticky zájmeno, syntakticky adjektivum (*každý člověk*), subst. (*každý z nás*)

některá slova jsou pak v mluvnicích řazena různě, např. **všichni** – zájmeno (podle tvarů), číslovka (podle číselného významu)

Přechody mezi slovními druhy:

1. adjektiva → substantiva (*cestující člověk – cestující*)
 2. tvar jména, předložkové spojení, tvar slovesa ustrnou → adverbium (*kolem, kvečeru*)
 3. ustrnulé tvary jména, slovesa → předložka (*díky rozhodnutí, během představení*)
- apod.

Slovnědruhová homonymie:

Jedna slovní forma patří k různým slovním druhům.

hnát – sloveso, substantivum

Jmenný rod

Gramatický jmenný rod

- gr. rod: maskulinum, femininum, neutrum,
- **vlastní kategorie** pouze u substantiv, záležitostí **shody** (kongruence) se substantivem u ostatních jmen
- **slovní druhy s kategorií gr. rodu**: substantiva, adjektiva, většina zájmen a ohebných číslovek, u sloves - slovesné tvary přičestí, tvary přechodníků
- **vyjádření gr. rodu**: souborem gr. koncovek (v celém paradigmatu)
- **funkce gr. rodu**: slouží ke třídění jmen a přiřazování k určitému typu deklinace,
- **kolísání v gr. rodě**: a) M x F: zakončení na: *-z, -l, -j, -m, -c*, např. *rez, kyčel, esej, (Olomouc)*
b) M x F x N: *rukojmi*
c) dvojrodost vyjádřena zakončením: *brambor – brambora, kedluben – kedlubna*, ale spisovně jen *okurka* atd.
- **vznik gr. rodu**: vznikl aplikací přirozeného rodu na neživotné substance

Přirozený (biologický) rod

- **je odrazem reality**, označuje **jedince mužského a ženského pohlaví**, případně absenci přirozeného rodu (názvy mláďat)
- **existuje** u názvů **osob** a některých názvů **zvířat** (ne u rostlin)
- **rod přirozený a gramatický nelze směřovat**
- **rozdíly v přirozeném rodě lze vyjádřit**:
 - a) lexikálními prostředky
 - b) slovotvornými prostředky
 - c) syntaktickými prostředky /shodou/
- některé názvy osob rodové protějšky netvoří: např. názvy povolání, expresiva (*horník, montér*;
jména vespolná: *lenoch, miláček, potvora, trdlo, ...*)
- některé názvy zvířat rod. protějšky netvoří: *papoušek, kukačka, zmije...*
- **souborná pojmenování**: 1 pojmenování pro všechny rody: *člověk, kur, rodič, sourozenec*,
souborný význam může získávat 1 člen dvojice: *holub, liška, pes* apod.

Gramatická životnost

se nemusí shodovat s reálnou životností

- existuje jen u maskulin
- vyjádřena: souborem gr. koncovek
- vznikla: jako důsledek syntaktických potřeb
- gr. životná jména: shoda genitivu a akuzativu sg.
- gr. neživotná jména: shoda nominativu a akuzativu sg.

Gr. neživotné:

- názvy rostlin (*petrklíč, smrk, ...*)
- hromadná jména (*dobytek, hmyz, zástup, dav, lid, ...*)
- některé neživotné substance mají životné koncovky nebo životné i neživotné koncovky:
 - *sněhuláci, ledoborci/ledoborce, uzenáči/uzenáče*, archaické *dnové, hrobové*
(shoda podle formy)
 - *nosiči/nosiče, jmenovatele/jmenovatelé, sběrači/sběrače, koráli/korály, bacili/bacily*
(shoda podle významu)
 - *najít hřiba, dát si panáka, plavat kraula*
(expresivní tvary jsou životné – mají životné akuzativní tvary)

Výjimka:

lidičky, koně, rodiče – v Npl. koncovky neživotné, ale shoda podle smyslu (v přísudku a přívlastku) *mladí rodiče byli nezkušení*

Jmenné číslo

- u substantiv vyjadřuje protiklad **jednotliviny a mnohosti**, tzn. klade do protikladu vyjádření počtu jeden (*pán, růže*) a počtu víc než jeden (*páni, růže*)
- ostatní kvantitativní vztahy se morfologicky nevyjadřují, dají se ale vyjádřit lexikálně (slovně) = číslovkami (*sto žáků*)
- vyjadřuje se soubory sg. a pl. koncovek
- číslo substantiv přejímají tvary závislých adjektiv, zájmen, číslovek, sloves (*náš syn se vrátil šťastný*)
- číslo nesklonných substantiv je vyjádřeno pouze pomocí shody (*všichni jmenovaní ataše přišli...*)

Substantiva se na základě vyjádření gramatického čísla dělí:

1. **jména počítatelná** – mají číslo jednotné i množné (*stůl – stoly*)
2. **jména nepočítatelná** – mají jen jedno gramatické číslo
 - a) singularia tantum (pouze tvary sg.)
 - b) pluralia tantum (pouze tvary pl.)

a) singularia tantum

1. jména látková
2. jména abstraktní
3. jména vlastní
4. jména hromadná

b) pluralia tantum

1. jména pomnožná
 - názvy předmětů
 - názvy tělesných orgánů
 - názvy svátků
 - názvy zeměpisné
 - názvy dětských nemocí
- atd.

Duál

Stará čeština měla ještě dvojné číslo, **duál**. Do současné češtiny se celý systém duálového skloňování zachoval u číslovek *dva, oba*, zbytky duálových tvarů existují u substantiv v názvech párových tělesných orgánů: *ruce, nohy, prsa, kolena, ramena, oči, uši*. Duálové tvary dnes **slouží jako plurálové**.

Pád substantiv

- gramatická kategorie jmen
- pád vyjadřuje různé vztahy jména k jiným slovům ve větě
- čeština má 7 pádů: nominativ, genitiv,...
- tvoření tvarů jmen v 7 pádech obojího čísla se nazývá deklinace
- tvarová homonymie

Třídění pádů podle různých kritérií:

- **p. přímé** (1. a 4.) a **p. nepřímé** (ostatní);
- **p. prosté** (1. a 5.) a **p. předložkové** (6. p. jen předložkový);
- **p. adnominální**, tj. pojící se se jménem – převážně G (*věž kostela*),
p. adverbální – ostatní pády (kromě 5. p.), tj. pojící se se slovesem (*sledovat film*);
- podle funkce ve větě:
 - p. převážně **syntaktické** (mají synt. funkce = p. podmětu, předmětu,...,tj. 1.–4. pád)
 - pády převážně **sémantické** (mají především sémantickou funkci), tj. 6. a 7. pád;
- podle frekvence:
 - pády **frekventované** (1., 2. a 4. p.) a **nefrekventované** (5.p., 3.p.).

Substantiva

označují jevy skutečnosti jako samostatná fakta, tzn.

označují osoby, zvířata, věci a jako substance pojaté děje a vlastnosti

slovní druh: ohebný, plnovýznamový, ve větě má primárně fci podmětu a předmětu

ml. kategorie: rod, (živ.), číslo, pád

Typ deklinace: jmenná (substantivní), adjektivní (složená)

Dekl. typy jsou založeny na rodovém principu, řadí se k nim na základě koncovek N a Gsg.

Deklinace feminin

substantivní deklinace

vzor tvrdý: *žena*

kolísání mezi vzory *žena* a *růže*:

podvzor *skica* – D, Lsg. *-e/-i* (*Máňa, Dáša, Káča, káča, gejša, ...*)

podvzor *sója* – N, A, V, Isg. *žena*, v ostatních pádech tvary podle vz. *růže* (Trója, Levoča, ...)

vzor měkký: *růže*

podvzor: *ulice* – Gpl. nulová koncovka (zejm. domácí na *-ice, holubice,*

a

jednotlivá jména: *košile, chvíle, míle, ...*)

Gpl. *-í/-Ø* – většina jmen přejatých na *-ice* a jména na *-yně* (*ambice, kuchyně, ministryně*)

vzory s koncovkou nulovou: *píseň* a *kost* (velká homonymie koncovek)

kolísání mezi vzory *kost* a *píseň*: Gsg., N,A,Vpl. *-i/-e* (*stati/statě*)

Dpl. *-em/-ím* (*pamětem/pamětím*)

Lpl. *-ech/-ích* (*pamětech/pamětích*)

Ipl. *-mi/-emi* (*loděmi/loděmi*)

skupina feminin vz. *kost* se sufixem *-ost* + zakončení *-st*

skupina feminin vz. *kost* zakončená na obojetný + měkký konsonant

zeměpisná jména: zakončená na *-v, -m* (*Břeclav, Chrudim*) – Gpl. *-i/-ě*

Pozor!

ruka, noha – duálové tvary

práce – D,L pl. *pracím, pracích*

studna/studně a *berla* – kolísání mezi vz. *žena* a *růže* (řada variantních tvarů)

Vánoce, Velikonoce – pomn. subst., neprav. tvary: Dpl. *Vánocům, L Vánocích,*

Ipl. *Vánoci/Vánoce*

adjektivní delinace (*bytná, původčí, Veselá, ...*)

Deklinace neuter substantivní deklinace

vzor tvrdý: *město*

Lsg. *-ě(e)/-u*: koncovka *-ě(-e)* je vývojově starší (starší slov. zásoba: v *hnízdě*, u sufixu *-dlo*: v *jídle*,

ustálené adv. výrazy: *na jaře*

koncovka *-u* většinou u slov zakončených na veláru

Lpl. *-ích/-ách*: koncovka *-ách*: u zdrodnělin: *o kolečkách*,

dubleta *-ích/-ách*: u sufixu *-sko, -isko* (*střediscích/střediskách*)

vzor měkký: *moře*

Gpl. *-í/-Ø*: koncovka nulová je u jmen se sufixem *-iště* (*sídlíšť*)

vzor *stavení*: velká homonymie

vzor *kuře*: smíšený – část tvarů jako typ měkký, část jako typ tvrdý

adjektivní deklinace

nájemné, školné, ...

Pozor!

oko, ucho, koleno, rameno/rámě (kuře)

dítě – v pl. rod ženský (kost)

pomn. *kasárna/kasárny*

nebesa (vz. město), ale *na nebesích*

století – v pl. *století/staletí*